

VKLJUČEVANJE ŠTUDENTOV S POSEBNIMI POTREBAMI V VISOKOŠOLSKO IZOBRAŽEVANJE

Mojca Vrhovski

Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani

Uvod

V večini držav Evropske unije je v zadnjih desetletjih opaziti povečanje števila in prisotnosti oseb s posebnimi potrebami v izobraževalnih institucijah in v celotni družbi. Posamezni podatki navajajo podobno tudi za število študentov s posebnimi potrebami na visokošolskih institucijah, vendar se porast števila opaža bolj v razvitejših evropskih državah, kjer je dobro poskrbljeno bodisi z zakonodajo, s sistemskimi rešitvami, strateškim financiranjem in primernimi drugimi ukrepi (podpiranje inovacij in podpornih strategij, imenovanje svetovalcev, koordinatorjev, ombudsmanov, nadzornikov ...), za zagotavljanje potrebnih prilagoditev pri študiju (O'Grady, 2006; Seale, 2006). Nekoliko drugače je v manj razvitih vzhodnoevropskih državah, kjer je reševanje težav, ki nastanejo zaradi posebnih potreb/nepripravljenosti okolja, bolj ali manj odvisno od vsakega posameznika. Čeprav so številke – tudi v razvitejših državah – zaradi različnih vzrokov nepredvidljive (npr. varstvo podatkov, prepoved ali neobveznost, da študenti navedejo posebne potrebe, podatki samo za tiste študente, pri katerih se izvajajo prilagoditve ipd.). Za Veliko Britanijo npr. velja, da je število dodiplomskih študentov naraščalo med letoma 1995 in 2000 (podatki HESA – Higher Education Statistical Agency). V akademskem letu 1995/96 (po uvedbi National Postsecondary Student Aid Study) je na univerzah študiralo približno 6 % študentov s posebnimi potrebami; od tega 29 % z učnimi težavami, 23 % gibalno oviranih, okrog 16 % gluhih in naglušnih in približno toliko slepih in slabovidnih ter 3 % z govornimi težavami. 2000/01 je študiralo 5 % študentov s posebnimi potrebami; od

tega 35 % študentov z disleksijo, 26 % študentov z epilepsijo, diabetesom, astmo, 7 % gluhih in naglušnih študentov in podoben odstotek študentov s kombiniranimi motnjami (Seale, 2006). Na Irskem se je število študentov s posebnimi potrebami prav tako povečalo po uvedbi ustrezne zakonodaje: leta 1998 jih je študiralo le 0,1 %, leta 2004 2,5 % (O'Grady, 2006).

Nekaj ključnih posledic naraščanja števila študentov s posebnimi potrebami v visokošolskih institucijah se nanaša na administrativne, organizacijske, didaktične oblike in prilagajanja študijskega procesa in programov. Pogosto ni dovolj spremeniti/prilagoditi le pravno-formalnih vidikov (čeprav se ob spremembi teh kažejo vidni porasti v številu). Trditev lahko podkrepimo s primerom Švedske. Švedski Zakon o enakopravni obravnavi študentov na univerzah je začel veljati marca 2002. Zakon predpisuje aktivne ukrepe in ciljno usmerjene dejavnosti za promocijo enakih pravic študentov, ne glede na njihov spol, rasno ali versko pripadnost, spolno usmerjenost ali invalidnost, in od vseh ustanov visokošolskega izobraževanja zahteva predstavitev letnega akcijskega načrta, ki vsebuje tudi nadaljnjo strategijo za aktivne ukrepe in dejavnosti. Prav tako predpisuje obveznost za raziskovanje primerov in sprejetje ukrepov proti nadlegovanju in prepoveduje neposredno in posredno diskriminacijo. Sklepni del zakona zadeva odškodnine, nadzor in sodne postopke. Svalfors (2006) navaja, da gotovo že sam obstoj tega zakona pomaga pri promociji usmeritve k dostopnejšemu visokošolskemu izobraževanju, ker definira pravico študentov s posebnimi potrebami do izobrazbe ter daje podlago njihovim željam po vključenosti. Prav tako Svalfors (2006) navaja, da so taki ukrepi pogosto uvedeni zaradi pomanjkljive splošne dostopnosti študija ali pa kompenzirajo neustrezno pedagoško okolje in metode posameznih učiteljev ali oddelkov/fakultet. Po drugi strani pa je slabost zakona tudi v tem, da se ne navezuje na vsebino univerzitetnih programov ter tako ne določa pravic študentov do kompenzacijske pedagoške podpore ali prilagoditve učnega načrta. Zakon tako ne določa pravice do individualnega učnega načrta, do počasnejšega tempa študija ali do alternativnih metod opravljanja izpitov. Za odločitve v takih primerih sta torej odgovorna ocenjevalec in tisti, ki je odgovoren za študij na oddelku; žal pa vedno ni mogoče poiskati možnosti za ustrezne rešitve (vendar je v takih primerih ocenjevalec tudi dolžan poizvedeti, zakaj možnosti za prilagajanje ali dogovori o prilagoditvah niso izvedljivi).

Raziskava Lehman et.al. (2000, po Lock, Layton, 2001) je pokazala, da so nekateri profesorji, osebje in študenti na fakulteti pokazali nerazume-

vanje in nesprejemanje študentov s posebnimi potrebami. Navajajo naslednje vzroke:

- prilagoditve obravnavajo kot neenakovredne priložnosti ali celo prednosti,
- posamezniki ne razumejo nujnosti prilagoditev,
- študentje s posebnimi potrebami ne znajo jasno izraziti svojih potreb in zahtev,
- če profesor noče ali ne zna izvesti učinkovitih prilagoditev, teh ni treba izvajati,
- nekateri mislijo, da so študenti s posebnimi potrebami (npr. z učnimi težavami) vedenjsko problematični, da ne znajo odgovorno koristiti prilagoditev in da imajo nižje intelektualne sposobnosti.

V izvedbi študijskega procesa se torej lahko srečamo z neposredno (posploševanje, stereotipi, predsodki, nezavedno izključevanje ...) in posredno (uveljavljanje določila ali kriterija, ki posebej škodi) diskriminacijo kljub zakonodaji, ki to prepoveduje. Seveda pa lahko delno vzroke za eno in drugo pripišemo tudi nepoznavanju zakonskih določil in odgovornosti zaposlenih, značilnosti in narave posameznih posebnih potreb, možnih prilagoditev, procesa določanja ustreznih prilagoditev, odgovornosti študentov ipd. Če primerjamo nekatere razvite in razvijajoče se visokošolske sisteme v različnih državah, lahko opazimo, da zlasti tisti z dolgotrajno in dobro prakso razvijajo številne ukrepe za ureditev dostopnega študija študentom s posebnimi potrebami (arhitekturna in komunikacijska dostopnost, dostopnost študijskega gradiva, prilagoditve pri študijskih obveznostih in izpitih, ozaveščanje študentov s posebnimi potrebami, drugih študentov in profesorjev ter svetovanje in informiranje, karierno svetovanje, tutorstvo, sistem koordiniranja študija za študenta s posebnimi potrebami v sodelovanju s profesorji in drugimi delavci na fakulteti ipd.). V nadaljevanju predstavljamo zakone, predpise, pravilnike, vpisne postopke, prilagoditve ter oblike svetovanja in podpore pri študiju v posameznih državah (Sloveniji, Irski, Nemčiji, Slovaški, Veliki Britaniji in ZDA).

Slovenija

Zakonodaja, statuti in pravilniki, ki urejajo področje pravic študentov s posebnimi potrebami

Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami (Ur. l. RS, št. 54/2000) v drugem členu opredeljuje osebe s posebnimi potrebami; v tretjem členu določa, da se študentom s posebnimi potrebami, ki se vključujejo v študijske programe, v skladu z zakonom o visokem šolstvu in v skladu s statutom visokošolskih zavodov zagotavlja posebna dodatna oprema.

Zakon o visokem šolstvu (Ur. l. RS, št. 100/2004) v 66. členu določa, da imajo študenti s posebnimi potrebami pravico do vpisa in izobraževanja pod enakimi pogoji, določenimi z zakonom, statuti in študijskimi programi. Posamezne pravice študentov s posebnimi potrebami zagotavljajo tudi:

- *Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju* (Ur. l. RS, št. 104/2005 – uradno prečiščeno besedilo) v členih od 137 do 142 določa pogoje za dodelitev pravice do dodatka za pomoč in postrežbo. Upravičenci do dodatka so tudi slepi otroci (tudi študenti), ki so zavarovani po drugem zavarovancu zavoda oziroma upokoјjencu.
- *Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih* (Ur. l. RS, št. 97/2001, zadnja spr.; Ur. l. RS, št. 142/2004).
- *Zakon o socialnem varstvu* (Ur. l. RS, št. 36/2004 – uradno prečiščeno besedilo) v 16. in 18. a členu določa pravico do družinskega pomočnika, ki pripada tudi polnoletnim težko gibalno oviranim osebam, ki potrebujejo pomoč pri opravljanju vseh osnovnih življenjskih potreb in so pred uveljavitvijo pravic bili odvisni od pomoči enega od staršev.
- *Zakon o subvencioniranju študentske prehrane* (Ur. l. RS, št. 85/2002) v 8. členu določa pravico študentov s posebnimi potrebami do dodatnih subvencioniranih obrokov, in sicer do 5 dodatnih obrokov na mesec.
- *Zakon o uporabi slovenskega znakovnega jezika* (ZUSZj, Ur. l. 96/2002) določa pravico gluhih in naglušnih dijakov in študentov do dodatnih ur tolmača znakovnega jezika zaradi dodatnih potreb, povezanih z izobraževanjem. Zakon v 11. in 12. členu opredeljuje tudi pravico do tolmača znakovnega jezika oz. drugega ustreznega načina sporazumevanja v javnih službah.

- *Pravilnik o subvencioniranem bivanju študentov* (Ur. l. RS, št. 22/2004) v 12. členu določa pravico do subvencije za spremljevalca študentu invalidu, če je do njega upravičen v skladu s posebnimi predpisi.
- *Pravilnik o štipendiranju* (Ur. l. RS, št. 48/1999, zadnja spr. 64/2004) v 12. členu določa, da se v primeru kandidatov s posebnimi potrebami pri izračunu cenzusa za pridobitev republiške štipendije prišteje en družinski član. V 17. členu pa določa, da se štipendistom s posebnimi potrebami zaradi funkcionalne prizadetosti štipendija poviša za 20 % zajamčene plače.

Status študenta in prilagoditve pri študiju

Status študenta s posebnimi potrebami zakonsko ni določen; opredeljujejo pa ga statuti univerz. *Statut Univerze v Ljubljani* (Ur. l. RS, št. 8/2005) opredeljuje status študenta s posebnimi potrebami v 238. členu. »Status študenta s posebnimi potrebami dobi študent, ki ob vpisu predloži ustrezno mnenje pristojne Komisije za usmerjanje otrok in mladostnikov z motnjami v duševnem in telesnem razvoju ali mnenje Invalidske komisije.« Članica univerze s pravili opredeli način opravljanja študijskih obveznosti in pogoje za prehod v višji letnik za študente iz tega člena. Študenti s posebnimi potrebami so v tem členu izenačeni s študenti s statusom študenta športnika in študenta priznanega umetnika. *Statut Univerze v Ljubljani* (Ur. l. RS, št. 64/01) iz leta 2001 posebej omenja študente s posebnimi potrebami v 227. členu, kjer zagotavlja, da se lahko študentom s statusom študenta s posebnimi potrebami, ki zaradi svoje bolezni ali okvare ne morejo v roku opravljati študijskih obveznosti, izjemoma podaljša status študenta.

Statut Univerze v Ljubljani opredeljuje v posameznih členih naslednje prilagoditve za študente s statusom študenta s posebnimi potrebami: opravljanje izpita po dogovoru z izpraševalcem v izrednem izpitnem roku (141. člen); študent se lahko izjemoma vpiše v višji letnik, tudi če ni opravil vseh obveznosti (153. člen); izjemoma se mu lahko podaljša status študenta (238. člen, 1 odstavek); način opravljanja študijskih obveznosti in prehod v višji letnik članica univerze opredeli s pravili (238. člen, 1. odstavek).

Statut Univerze v Mariboru (Obvestila XVIII-1/2000, Ur. l. RS, št. 115/2004) govori o študentih s posebnimi potrebami v 216. členu, kjer jim zagotavlja ugodnejše pogoje izobraževanja: »Telesno prizadeti študenti (paraplegiki, slabovidni in drugi) imajo pri izvajanju študijskih programov posebne ugodnosti pri obiskovanju seminarjev, vaj in pri načinu opravljanja preizkusa znanja. O načinu olajšav posameznim telesno prizadetim

študentom odloča komisija za študijske zadeve članice univerze.« Kandidati z individualno prošnjo, ki jo priložijo prvi prijavi za vpis, zaprosijo za dodelitev statusa kandidata s posebnimi potrebami.

Statut Univerze na Primorskem (Ur. l. RS, št. 1-1/03, Ur. l. RS, št. 50/2005) po 168. členu 2. odstavka prizna status študenta s posebnimi potrebami študentu, »ki ob vpisu predloži ustrezno mnenje pristojne strokovne komisije za razvrščanje otrok in mladostnikov z motnjami v duševnem in telesnem razvoju ali mnenje invalidske komisije.« Za študente iz tega člena univerza s pravili opredeli način opravljanja študijskih obveznosti in pogoje za prehod v višji letnik. V 170. členu govori o izjemnem podaljšanju statusa študenta tudi študentom s posebnimi potrebami, ki zaradi bolezni ali okvare ne morejo v roku opravljati študijskih obveznosti.

Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami določa, da se študentom s posebnimi potrebami v skladu s statutom visokošolskega zavoda zagotavlja potrebna dodatna oprema; vendar pa ni podzakonskih določil, ki bi narekovala izvedbo v praksi. V *Nacionalnem programu visokega šolstva Republike Slovenije* (Ur. l. RS, št. 20/02) je v točki 4.3. navedeno, da je treba s »sistemskimi ukrepi olajšati študij študentov s posebnimi potrebami«, da je treba urediti komunikacijske poti, ustrezno organizirati študijski proces, zlasti preverjanje znanja, zagotoviti dodatno opremo, odpraviti prostorske, didaktične in druge ovire. V *Strategiji Univerze v Ljubljani 2006–2009*, sprejeti na Senatu UL 27. junija 2006, je med strateškimi cilji pri uvajanju študijskih programov v skladu z načeli bolonjskega procesa na prvem mestu zapisano »svetovanje študentom, s poudarkom na skupinah s posebnimi potrebami«.

Vpisni postopek

Za kandidate s posebnimi potrebami velja, da se lahko vpišejo v študijske programe, če izpolnjujejo splošne pogoje za vpis, tj. opravljena matura ali zaključni izpit (*Pravilnik o razpisu za vpis in izvedbi vpisa v visokem šolstvu* (2002; 28. člen); ne glede na doseženo število točk. V razpisu univerze in samostojni visokošolski zavodi navedejo, kaj se zahteva za vpis na fakulteto ali visoko šolo; prav tako se njihovi pristojni organi odločajo o dodelitvi statusa na podlagi individualne prošnje, v kateri kandidati obrazložijo posebne potrebe in interes za izbrani študijski program, zaprosijo za dodelitev statusa kandidata s posebnimi potrebami in priložijo ustrezna dokazila (Odločbo o usmeritvi ali strokovno mnenje, mnenje invalidske komisije, izvide zdravnikov specialistov). Kandidati s posebnimi potrebami se v drugem in tretjem prijavnem roku obravnavajo enako kot

v prvem – na seznam sprejetih se lahko uvrstijo, če v prvem roku izbirnega postopka izpolnjujejo pogoje za vpis v študijski program in v rednem postopku niso bili sprejeti v nobenega od napisanih programov (ne glede na doseženo število točk in ne glede na omejitve vpisa – kar jim zagotavlja več pravic kot v nekaterih drugih tujih državah). Kandidati za izredni študij se prijavljajo in vpisujejo po enakem postopku in v enakih rokih kot kandidati za redni študij. Odločitve pristojnih organov univerz in samostojnih visokošolskih zavodov o kandidatih s posebnimi potrebami veljajo samo za tekoči prijavnno-sprejemni postopek.

Oblike svetovanja in podpora pri študiju

V Ljubljani in Mariboru deluje Društvo študentov invalidov Slovenije, v katerega se lahko včlanijo študenti s posebnimi potrebami dodiplomskega ali podiplomskega, rednega ali izrednega študija in tudi prostovoljci, svojci članov ali drugi ljudje, ki s svojim delom prispevajo k dejavnostim in promociji društva (okrog 180 članov in več kot 150 simpatizerjev). Služba Društva študentov invalidov Slovenije za pomoč študentom je sestavljena iz treh delov:

- Služba za študij se ukvarja z vsemi vprašanji v zvezi s študijem študentov invalidov, kot so vpis, študijski pogoji, dostopnost, prilagoditve (povečevanje in digitalizacija študijske literature, snemanje v avdio obliki, dostop do medmrežja in sodobne IKT), študijske obveznosti in napredovanje v višji letnik. Služba zbira informacije in jih posreduje uporabnikom, po potrebi pa tudi neposredno posreduje na fakultetah in pri drugih pristojnih službah.
- Služba za socialna vprašanja nudi pomoč pri urejanju bivanjskih vprašanj študentov invalidov, kot so bivanje v študentskih domovih, organizacija osebne asistencije in nege ter organizacija prilagojenih prevozov.
- Služba za pravno pomoč zbira informacije v zvezi s pravnimi vprašanji študentov invalidov, kot so pravice in ugodnosti, ter jih posreduje uporabnikom (*Priročnik za študente s posebnimi potrebami*, 2006: 13).

Na Univerzi v Ljubljani deluje Študentska svetovalnica ŠOU v Ljubljani, ki se med drugim ukvarja tudi s svetovanjem in pomočjo študentom s posebnimi potrebami; sicer pa Univerza in njene članice nimajo posebnih svetovalnih služb za pomoč tem študentom (v prihodnje naj bi imenovali osebe, ki bi bile pooblašcene za delo s študenti in podpirale tutorski sistem).

Irska (Univerza Cork)

Zakonodaja

Zakon o enakopravnem statusu (Equal Status Act, 2000, 2004) preprečuje diskriminacijo pri dostopu do storitev, kot je npr. izobrazba. Izobraževalne inštitucije (državne ali zasebne) ne smejo diskriminirati oseb pri vpisu, pri udejstvovanju pri kateremkoli predmetu, dejavnosti ali pri koriščenju ugodnosti, ki jih ponuja inštitucija. Za diskriminacijo se šteje tudi, če izobraževalna inštitucija osebi s posebnimi potrebami ne zagotovi ustreznih razumnih prilagoditev, med katere spadajo prilagoditve, brez katerih bi bilo osebi onemogočeno ali oteženo opravljanje obveznosti.

Zakon o vzgoji in izobraževanju za osebe s posebnimi potrebami (Education for Persons with Educational Special Needs Act, 2004) določa, da morajo osebe s posebnimi potrebami tam, kjer je to mogoče, obiskovati enake šole kot drugi.

Zakon o invalidnosti (Disability Act, 2005) omogoča oceno zdravstvenih in izobraževalnih potreb invalidov in zagotavlja sredstva za zadovoljevanje potreb.

Leta 2000 je Vlada imenovala Urad za enakopravnost (Equal Authority, 2000), ki izvaja nadzor nad izvrševanjem zakonodaje in zagotavljanjem pravic oseb s posebnimi potrebami, ki izhajajo iz nje. *Vladna Nacionalna strategija za invalidnost (Government's National Disability Strategy, 2004)* je bila predstavljena leta 2004 (za področje posebnih potreb je med letoma 2004 in 2009 namenila 1,3 milijarde evrov).

Vpisni postopek

Na Irskem ureja vpisni postopek Centralna vpisna pisarna – Central Applications Office (CAO). Kandidati pošljejo prijavnico na CAO in pisno potrdijo, da imajo posebne izobraževalne potrebe, in CAO jim pošlje dodatek k prijavnici, ki je namenjen posredovanju natančnejših podatkov o posebnih potrebah. S tem kandidati, ki so imeli zaradi posebnih potreb slabše možnosti pri izobraževanju kot njihovi vrstniki in niso dosegli pogojev za vpis, pridobijo možnost nestandardne prijave na fakultete, ki podpirajo tak – alternativni sistem vpisa. Če fakulteta želi ponuditi dijaku možnost vpisa, ga povabi na razgovor (Callaghan, 2001). Univerza v Corku dodeli vsako leto določeno število mest za študente s posebnimi potrebami, ki predložijo dokazila o vplivu posebnih potreb, bolezni ali učnih težav na njihovo izobraževanje (O'Grady, 2006).

O'Grady (2006) navaja, da se je po uvedbi ustrezne zakonodaje število študentov s posebnimi potrebami povečevalo: leta 1998 jih je študiralo le 0,1 %, leta 2004 pa že 2,5 %. Poleg ustrezne zakonodaje so na postopno povečanje števila študentov s posebnimi potrebami vplivali še drugi ključni dejavniki:

- uspeh diplomantov, s katerim se je izboljšalo družbeno vrednotenje/zavedanje o sposobnostih študentov s posebnimi potrebami,
- strateško financiranje (v obdobju med letoma 2000 in 2005 so univerze od Urada za visoko šolstvo (HEA) za izboljšanje dostopnosti pridobile 8,6 milijona evrov; Sklad za študente s posebnimi potrebami (ESF) je uspel v letu 2005 za potrebe študentov invalidov v višjem in visokem šolstvu zbrati 7 milijonov evrov),
- imenovanje svetovalcev za študente s posebnimi potrebami v ustanovah višjega in visokega izobraževanja (Disability Services in Higher Education),
- podpiranje inovacij in iniciativ s strani visokošolskih organov (npr. transportni projekt Univerze v Corku (UCC transport Initiative) – skupen projekt irskega združenja oseb na invalidskih vozičkih (Irish Wheelchair Association) in Univerze v Corku, kjer poseben avtobus študente na invalidskih vozičkih in slepe študente dnevno prevaža na predavanja in z njih; povezave med izobraževalnimi ustanovami (Liaison across educational sector): ta iniciativa je namenjena krepitvi komunikacij v izobraževalnem sektorju z nudenjem podpore dijakom s senzornimi težavami v srednješolskem izobraževanju – tako si dijaki prek knjig v alternativnih formatih že pred študijem pridobijo ustrezne informacije, ki vplivajo na njihove želje in ambicije; podporni karierni program (Career Support Programme) – nudi svetovanje pred vpisom in ob diplomi za zagotavljanje uspešnega prihoda in odhoda z Univerze v Corku (O'Grady, 2006).

Prilagoditve pri študiju

Vladni sklad za študente s posebnimi potrebami, ki je namenjen zagotavljanju sredstev za podporne dejavnosti za pomoč študentom v njihovem izobraževalnem/učnem okolju, je izboljšal učni proces za vse študente. Glede na oceno o realnih potrebah se s pomočjo sklada uvedejo številne prilagoditve, ki vključujejo:

- tolmača za znakovni jezik;
- pomoč pri učenju za specifičen predmet;
- pomoč pri kompenzaciji težav z disleksijo;
- pomočniki za iskanje virov (skeniranje, pretvarjanje v Braillovo pisavo, v zvočne in elektronske formate, pomoč pri dostopu do knjižnice);
- zapisovalce;
- avdio-informacijske, tehnološke pripomočke, testiranje in usposabljanje za uporabo tehnoloških pripomočkov;
- usposabljanje na področju mobilnosti in orientacije;
- prevoz (uporaba prevoza na kampusu), reševanje težav pri fizičnem dostopu;
- osebne pomočnike, program pomoči sovrstnikov.

Poleg omenjenih ukrepov za povečanje dostopa do informacij in določenih prostorov (knjižnice in računalniške sobe, stanovanja in športno-rekreacijski objekti so opremljeni za osebe s posebnimi potrebami) lahko študentje opravljajo izpite v različnih alternativnih oblikah.

Oblike svetovanja in podpora pri študiju

Na Univerzi v Corku deluje Služba za podporo (Disability Support Service) kot ena od najcelovitejših služb za pomoč študentom s posebnimi potrebami na Irskem. Sestavljena je iz multidisciplinarne skupine svetovalcev (Disability Advisors), pomočnikov pri uporabi tehnologije (Assistive technology trainers), tutorjev za osebe z disleksijo (dyslexia tutors) in administrativnega ter računovodskega osebja za nadzor nad sredstvi, ki so namenjena za podporo študentom pri izobraževanju. Služba se osredinja na zmožnosti vsakega študenta in ne na njegovo invalidnost/ne-sposobnost (za vsakega študenta izdelava individualni program podpore). Akreditirana je kot center za usposabljanje oseb s posebnimi potrebami. Cilji in naloge Službe so:

- izboljšanje komunikacije z vsemi povezanimi z Univerzo: študenti, diplomanti, oddelki (komunikacija med oddelki za dvig zavesti o vplivu posebnih potreb na izobraževanje posameznika), širšo izobraževalno skupnostjo in svetovalci pri izobraževanju;
- podpora študentom pri diplomi z namenom uspešnega prehoda k zaposlitvi;
- razvoj politik in postopkov, ki omogočajo vključevanje študentov v vse vidike univerzitetnega življenja;

- sodelovanje v projektih za izboljšanje dostopnosti študija;
- povezovanje s kolegi na državni in mednarodni ravni za razvoj najboljših praks pri podpori študentom s posebnimi potrebami;
- splošna podpora za študente (ocena potreb in prijava za financiranje, pomoč pri mobilnosti na kampusu, alternativni tipi izpitov, program za karierno podporo, tečaj za izboljšanje akademskih sposobnosti);
- tehnološka podpora študentom (ocena potrebnih tehnoloških pripomočkov, nakup tehnoloških pripomočkov, kot so skener, prenosni računalnik, diktafon, nadzorne kamere, pretvorniki, enoročne tipkovnice, Braillovi in govorni pripomočki..., ustrezna programska oprema, usposabljanje pri uporabi tehnoloških pripomočkov in informacijske tehnologije za vse študente);
- osebna pomoč za študente (pogodbe za prevoz in osebne pomočnike za študente, organizacija namestitve in športno-rekreacijske dejavnosti).

Delovanje Službe je vrednoteno s strani vseh vpletenih in s strani usposobljenih ocenjevalcev (dva zunanja in dva notranja). Vrednotijo se pozitivni ukrepi, pomanjkljivosti, priložnosti in nevarnosti (SWOT) ter vrednotenja primerja z vrednotenjem podobnih služb na Irskem in v Veliki Britaniji (O'Grady, 2006).

Nemčija (Univerza Berlin)

Zakonodaja

V *Zakon o enakih možnostih - Gleichheitgrundgesetz* (1949) je bila leta 1994 dodana prepoved diskriminiranja oseb s posebnimi potrebami. Socialno načelo države - *Sozialstaatsprinzip* (1949) narekuje, da mora biti vsaki osebi s posebnimi potrebami odprta možnost za študij, če izpolnjuje ustrezne pogoje (npr. ima opravljeno maturo).

Zakon o visokem šolstvu - Hochschulrahmengesetz (1976), ki je osnova za zakone v posameznih zveznih deželah, vsebuje priporočila, naj visoke šole podpirajo socialno vključevanje študentov, upoštevajo njihove posebne potrebe in nudijo take dejavnosti, ki jih bodo opravljali čim bolj samostojno.

Zakon o visokem šolstvu Berlin – BerlHG (2001) pravi, da morajo visoke šole zagotoviti potrebne ukrepe za integracijo na vseh področjih za izvedbo študija in izpitov. Študenti s posebnimi potrebami in kronično bolni naj bi imeli na voljo pomoč pri integraciji (v Berlinu to nalogo opravlja Študentska organizacija; v drugih zveznih deželah pa Zavodi za socialno delo), ki jo ureja *Pravilnik o dodelitvi pomoči pri integraciji* (2004). V pravilniku so določeni postopki, pogoji za dodelitev ter obseg in vrsta pomoči. Pomoč je v obliki sofinanciranja literature, financiranja ali izposoje tehničnih pripomočkov (diktafoni, prenosni računalniki, zapisovalni telefoni, povečevalne naprave ...), pomočnika pri študiju (zapisovalca ali bralca, pomočnika pri organizaciji študija ali pomočnika pri premagovanju arhitekturnih ovir (Rojs, 2005).

Vpisni postopek

Posebne vpisne prijave, ki jih kandidati pošljejo na centralno pisarno za dodeljevanje študijskih mest ali neposredno na fakulteto, omogočajo kandidatom s posebnimi potrebami izenačitev pogojev pri vpisu. Ob zavrnitvi lahko kandidati oddajo posebno vlogo za upoštevanje prve želje študija (Rojs, 2005).

Prilagoditve pri študiju

Izpitna komisija na podlagi pisne prošnje študenta s posebnimi potrebami oz. dogovora s študentom in izpraševalcem določi, kako lahko študent s pomočjo podaljšane časa priprave ali v drugačnih oblikah opravlja študijske in izpitne obveznosti. Ukrepi za izenačevanje možnosti se razlikujejo glede na različne skupine posebnih izobraževalnih potreb.

Oblike svetovanja in podpora pri študiju

Svetovalne službe na visokih šolah in Študentska organizacija Berlin (Studentenwerk Berlin) se intenzivno ukvarjajo z izboljšanjem pogojev študija za študente s posebnimi potrebami. Prvi skrbijo za zagotavljanje ustreznih prilagoditev pri opravljanju študijskih obveznosti (pisanje izpita v drugem prostoru, dogovori s posameznim profesorjem ...), informirajo študente, katere vrste prilagoditev so na voljo in kako jih pridobiti, nudijo nasvete pri odločitvi za študij in informacije o možnostih študija ter evalvirajo primernost pomoči. Drugi nudijo svetovanje in podporo pri psihosocialnih in pravnih vprašanjih, pri premagovanju osebnih problemov in kriznih situacij; pomoč pri načrtovanju in organizaciji študija; možnost financira-

nja podpore pri študiju in vsakdanu (dodelitev tehničnih pripomočkov in osebne pomoči) (Rojs, 2005).

Slovaška (Univerza Comenius Bratislava)

Zakonodaja

V Republiki Slovaški status študentov invalidov določa *Zakon o visokem šolstvu* (št. 131/2002). Zakon določa prilagoditve ob prijavi za študente, študijske pogoje in vire financiranja za študente s posebnimi potrebami. V skladu s tem zakonom sta določena oblika in način vstopnega preverjanja glede na študentovo zahtevo. Univerza mora v statutu zagotoviti ustrezne pogoje, ne da bi zmanjšala zahtevane standarde doseganja znanj in mora v svojem proračunu zagotoviti poseben sklad, ki mora biti namenjen zagotovitvi ustreznih študijskih pogojev za študente s posebnimi potrebami. V praksi je pogosto tako, da se vsaki ustanovi omogoči, da se sama odloči, do kakšne mere in kako bo skrbela za študente s posebnimi potrebami. Študijski pogoji za študente se razlikujejo od univerze do univerze, v skladu z njihovimi finančnimi zmožnostmi. Študentje s posebnimi potrebami se na Slovaškem raje vpisujejo na določene tri ali štiri univerze, ker jim te omogočajo bolj prilagojen študij in ugodnejše življenjske razmere.

V skladu z *Zakonom o socialni pomoči* (št. 195/1998) lahko študentje zaprosijo za finančne prispevke (mesečno finančno pomoč, ki jim omogoča plačevanje življenjskih stroškov med študijem), za tehnične pripomočke in za popravilo pripomočkov, za transport, za osebno pomoč (pomoč pri fizičnem premikanju, pri branju, zapisovanju predavanj, prirejanju študijskih besedil, tolmačenju znakovnega jezika itd.) Višina izplačane finančne pomoči je odvisna od stopnje posebnih potreb. Nekatere univerze dodatno ponujajo posebne štipendije za študente znotraj institucionalnih socialnih programov; vendar v nasprotju z delodajalci, ki so ob zaposlitvi osebe s posebnimi potrebami upravičeni do državne finančne pomoči za ustvarjanje, prilagajanje in vzdrževanje ustreznih delovnih pogojev, proračuni visokošolskih zavodov ne poznajo takih namenskih sredstev. Sredstva morajo nameniti iz svojega normalnega proračuna, kar je glavni razlog za nezagotavljanje ustreznih pogojev za študente s posebnimi potrebami kljub zakonsko določeni pravici do izobrazbe in enakim možnostim za vse (*Zakon o nediskriminaciji*, št. 365, 2004).

Vpisni postopek

Slovaške univerze za študente s posebnimi potrebami ne zahtevajo posebne registracije. Določila o človekovih pravicah zahtevajo, da ob prijavi študentje ne izpostavijo svoje invalidnosti in/ali posebne potrebe. Načeloma univerza nima podatka o številu teh študentov, razen če ti ne zaprosijo za posebno pomoč med študijem (Mendelova, 2006).

Prilagoditve pri študiju

Potrebne prilagoditve se glede na vrsto in stopnjo posebnih potreb lahko izvedejo ob opravljanju vstopnih izpitov (npr. podaljšan čas izpita, pomoč asistenta, pisci zapiskov, posebna soba itd.). Podporni center ponuja pomoč pri vzpostavljanju stikov ter informiranju akademskega osebja o primernih prilagoditvah. Na voljo so tudi razumne prilagoditve med samimi izpiti – podaljšan čas, uporaba posebne opreme, individualne sobe, testi v ustrezni obliki, ustni izpiti namesto pisnih – pomoč v knjižnici, posebne računalniške sobe, opremljene z dodatnimi napravami za slepe in slabovidne, s tolmači za znakovni jezik ipd.

Oblike svetovanja in podpora pri študiju

Leta 2000 je bila odprta nacionalna mreža koordinatorjev za študente s posebnimi potrebami, ki naj bi zagotavljala, da ima vsaka fakulteta/univerza posebno kontaktno osebo za delo s študenti. Koordinatorji so zaposleni na vseh fakultetah Univerze Comenius ter ponujajo pomoč, podporo in nasvete kandidatom, študentom in akademskemu osebju. Na isti Univerzi deluje od leta 1993 tudi Center za podporo slepim in slabovidnim študentom, ki ponuja različne oblike pomoči vsem študentom s posebnimi potrebami:

- dostop do informacij in nasvetov za prijavljene, študente, učitelje, starše, člane akademskega osebja (učenje strategij za pomoč, informacije o specifičnih pogojih študija, informacije o predpogojih in potrebnih sposobnostih ter orodja za uspešno opravljanje nalog na univerzi itd.);
- transformacijo študijskih besedil v ustrezno obliko (Braille, elektronsko obliko in/ali zvočni zapis, kopiranje v veliki tisk);
- dodatno izobraževanje za izboljšanje akademskega znanja, tudi na samem začetku študija;
- individualne tečaje uporabe računalnikov in posebnih naprav;

- trening mobilnosti (usposablja se v orientaciji v novem okolju (avtobus, železniška postaja, fakulteta, študentski domovi, knjižnice, jedilnice, trgovine, Center za podporo, Zveza slepih itd.);
- pomoč pri namestitvi v študentskem domu;
- pomoč pri reševanju problemov, ki so povezani s študijem in z življenjem (Mendelova, 2006).

Velika Britanija (Univerza Preston)

Zakonodaja

Zakon o diskriminaciji invalidov (*The Disability Discrimination Act – DDA*, 1995) definira »invalidnost« kot fizično ali duševno motnjo, ki je bistvena, škodljiva in dolgotrajna (vsaj 12 mesecev) ter dolgotrajno vpliva na sposobnost opravljanja »normalnih« vsakodnevnih opravil (po spremenjenem zakonu iz leta 2005 so vključene tudi osebe, obbolele za rakom, multipla skleroza ali virusom HIV); »diskriminacijo« definira kot neupravičeno neenakopravno ravnanje z nekom zaradi invalidnosti; zahteva »ustrezne prilagoditve« in načrtovanje posebnih ukrepov. Dodatek o izobraževanju (ki zajema izobraževanje pred 16. letom in po njem) vsebuje *Zakon o invalidnosti in osebah s posebnimi vzgojno-izobraževalnimi potrebami (The Special Educational Needs and Disability Act – SENDA*, 2001). Po zakonu SENDA in DDA morajo vse visokošolske inštitucije zagotoviti ustrezne enakovredne možnosti na vseh področjih: od vpisnega postopka, udeležbe pri programih, izobraževanja, nastanitve do prostočasnih dejavnosti. Inštitucije ne smejo diskriminirati oseb zaradi njihovih posebnih potreb in jim morajo zagotavljati razumne prilagoditve, ki pomenijo upoštevanje različnih faktorjev: vzdrževanje akademskih standardov, upoštevanje stroškov in možnosti, praktičnost in učinkovitost rešitve. Financiranje študentov se je od leta 1990 izboljšalo – sredstva so na voljo tudi skupinam, ki so bile prej izločene, npr. izrednim študentom s posebnimi potrebami (trenutne najvišje stopnje financiranja: £1.565 na leto študija zaradi nastanka dodatnih stroškov iz naslova invalidnosti; £11.840 letno za stroške nemedicinskega osebne pomočnika, npr. tolmača za znakovni jezik; £4.680 za nabavo posebne opreme – enkratni znesek) (Hurst, 2006a).

Vpisni postopek

Vpisni postopek ureja *Universities and Colleges Admissions Service* (UCAS). Po zakonu DDA univerze pri vpisnem postopku kandidatov s posebnimi potrebami ne smejo diskriminirati ali manjvredno obravnavati. Kandidati, ki niso dobili povabila na nobenega izmed šestih prijavljenih programov, se lahko prijavijo na UCAS Extra in s tem pridobijo možnost prijave na ostala prosta mesta, ki jih objavijo fakultete.

Prilagoditve pri študiju

Univerze naj bi študentom s posebnimi potrebami nudile enakovredne možnosti študija z zagotavljanjem različnih prilagoditev:

- s prilagoditvami v vpisnih, administrativnih in izpitnih postopkih,
- s prilagoditvami v vsebinah predmeta,
- s prilagoditvami fizičnega okolja,
- s prilagoditvami učnega procesa (ustrezne metode poučevanja),
- z zagotovitvijo dodatnega poučevanja,
- z zagotovitvijo komunikacijskih in podpornih storitev,
- s ponudbo študijskega gradiva v različnih oblikah (dostopni in naprej podani izročki),
- z izobraževanjem zaposlenih.

Inštitucije morajo predvidevati možne prilagoditve in jih pripraviti, študentova odgovornost pa je, da izrazi svoje potrebe po prilagoditvah (National Bureau for Students with Disabilities). Na University of Central Lancashire, Preston, poteka projekt »Teachability«, ki povezuje osebe različnih akademskih oddelkov. Visokošolski učitelji in sodelavci naj bi določili, kateri predmeti/tečajji/programi so dostopni za študente z različnimi posebnimi potrebami (npr. poslabšan sluh/mobilnost/vid/intelektualne sposobnosti itd.); ali obstajajo ovire in kakšne, ki bi študentom z različnimi okvarami preprečevale sodelovanje; kako bi se dalo te ovire odstraniti; kaj je treba storiti za izvajanje strategij, ki so potrebne za premagovanje teh ovir. Na omenjeni Univerzi omogočajo/izvajajo prilagoditve na področju:

- dostopa do informacij (celovitost informacij pred vpisom, točnost in ustreznost informacij, lahka dostopnost v različnih formatih, jezik in vsebina informacij, spletna stran in medmrežje);

- načrtovanja učnih načrtov (zahteve po prisotnosti, terenske vaje, študijski izleti, praksa doma in na tujem, laboratoriji, delavnice, študiji, posebna oprema in tehnologije, ključni elementi študija/programa, ki jih ni moč spreminjati);
- učenja in poučevanja (ovire, ki so tipične za predmet, ovire, ki se pojavijo zaradi izbranih metod učenja in poučevanja, nenamerno ustvarjene ovire, učenje v velikih in malih skupinah);
- ocenjevanja in vrednotenja (možnost pogajanj in fleksibilnost, pravočasne in jasne informacije o zahtevah, kriterijih, o distribuciji ocen, fizični zadržki in zadržki iz okolja, modifikacije in alternative, dodelitev odgovornosti) (Hurst, 2006a).

Na podlagi ocenjevanja novih študijev/ponovne ocene obstoječih, vključenosti in povratne informacije študentov s posebnimi potrebami ter stališča zunanjih inštitucij izvajajo nadzor in izboljšujejo kakovost prilagoditev in izvajanja učnega procesa.

Oblike svetovanja in podpora pri študiju

Organizacija *Skill: National Bureau for Students with Disabilities* nudi pomoč študentom s posebnimi potrebami in kronično bolnim. V okviru organizacije in tudi v okviru študentskih organizacij delujejo skupine za samopomoč, svetovanje za posameznike po telefonu in prek medmrežja, izmenjava dobrih praks s pomočjo publikacij, konferenc in raziskav, sodelovanje in oblikovanje kampanj za spremembe vladnih politik in njihovega izvajanja (Waters, 2006).

Večina visokošolskih ustanov pa ima za svetovanje in pomoč posebej zaposlene odgovorne osebe oz. koordinatorje. Na University of Central Lancashire izvajajo usposabljanje za koordinatorje in usposabljanje koordinatorjev za ostalo osebje. Svetovanje je prisotno pri vseh oblikah in stopnjah študija, vključno s pripravo na študij in pripravo absolventov na zaposlitev. Značilnosti delovnega mesta koordinatorja za študente s posebnimi potrebami so: nadzor nad prijavo, kvalifikacijami/registracijo in delovnimi praksami, visoka stopnja avtonomije glede načinov opravljanja dela, avtonomnost znotraj etičnega kodeksa, specialistično znanje in visok socialni status, ki se delno kaže tudi v plačilu (Hurst, 2006b).

ZDA*Zakonodaja*

Zakon IDEA (*Individuals with Disabilities Education Act*) iz leta 1975 zagotavlja ustrezno podporo pri izobraževanju otrokom in mladostnikom s posebnimi potrebami, brezplačno, javno ustrezno izobraževanje, pravo individualiziranih programov, v katerih mora biti načrt prehoda na študij ali k zaposlitvi. *Zakon o rehabilitaciji* (*Rehabilitation Act, 1973*) se nanaša na prejemnike zvezne finančne pomoči (kolidže, univerze, visoke strokovne šole in izobraževalne programe za odrasle) in določa, da morajo ustanove zagotoviti primerne oblike prilagoditev in ustrezne podpirne pomoči. Prav tako je zakon v 504. členu uzakonil obvezno dosegljivost visokošolskega izobraževanja študentom s posebnimi potrebami (Katz, 2006). Oseba s posebnimi potrebami ne sme biti podvržena diskriminaciji v okviru programa ali dejavnosti, ki prejema zvezno finančno pomoč. *Americans with Disabilities Act* (ADA, 1990) pa določa podobno tudi za večino zasebnih ustanov in zahteva prilagoditve in podporno tehnologijo, ki študentom dopušča večjo neodvisnost.

Vpisni postopek

Osebe s posebnimi potrebami morajo ustrezati akademskim in tehničnim standardom, ki so potrebni za vpis in študij po programih visokošolskih ustanov. *American Council Education - ACE* (1996) določa, česa po zakonu *Rehabilitation Act* (1973) visokošolske ustanove ne smejo izvajati: omejevati števila študentov s posebnimi potrebami pri vpisu, uporabljati vprašalnike o posebnih potrebah (razen anonimnih po sprejemu, da ugotovijo, kakšne oblike pomoči in prilagoditev bo treba zagotoviti), uporabljati neprilagojene sprejemne teste, izključiti študenta iz posameznega študijskega predmeta, omejevati finančno pomoč ali pridobitev štipendije, svetovati omejeno kariero, meriti dosežke z metodami, ki diskriminirajo, in oblikovati taka pravila, ki neugodno vplivajo na študente.

Prilagoditve pri študiju

Študentje, ki na visokošolskih ustanovah dokumentirajo posebne potrebe, primanjkljaje (ustanovam je prepovedano posebno poizvedovanje), lahko zaprosijo za prilagoditve in podporno tehnologijo. Visokošolske institucije določijo vrsto pomoči individualno in v sodelovanju s študentom (ACE, 1996). Vrste pomoči lahko izbirajo fleksibilno in dotlej, dokler

je pomoč učinkovita. Prilagoditve za študenta (npr. pri predavanjih, pri opravljanju izpitov ter študijskih obveznosti) so možne le v okviru študijskega programa.

Oblike svetovanja in podpora pri študiju

Na večini visokošolskih ustanov so prisotni koordinatorji za pomoč študentom s posebnimi potrebami.

Sklep

Po pregledu različnih sistemskih ureditev visokošolskega izobraževanja za študente s posebnimi potrebami v posameznih državah ugotavljamo, da v vseh obstajajo zakoni, ki se tematsko vežejo na vzgojo in izobraževanje oseb s posebnimi potrebami ali pa na posamezne pravice (ustrezno izobraževanje in vpis na izobraževalne ustanove, zagotavljanje posebne dodatne opreme in financ, nege in pomoči, zaposlovanje, bivanje ipd.) in varstvo pravic (nediskriminacija, enaki pogoji, enake možnosti, enakopravnost ...). Vpisni postopki se na posameznih visokošolskih ustanovah razlikujejo glede na vstopne pogoje (npr. v Sloveniji so študenti s posebnimi potrebami sprejeti na fakultete ne glede na to, ali je vpis omejen ali ne; na Irskem imajo možnost nestandardnega ali neposrednega vpisa, vendar morajo dokazati, da so sposobni opraviti program; podobno je v Nemčiji – lahko oddajo posebne prijave, pri vpisu se upoštevajo posebne potrebe, ni pa nujno, da bodo sprejeti brez omejitev; na Slovaškem in v ZDA veljajo nediskriminacijski postopki pri vpisu, študentom ob vpisu ni treba navajati/izpostavljati svojih posebnih potreb, ni pa zaslediti informacij o posebnih možnostih vpisa; v Veliki Britaniji imajo možnost posebne prijave in prijave na preostala prosta mesta). Najpomembnejše razlike med posameznimi državami se kažejo pri zagotavljanju prilagoditev, podpore pri študiju in svetovanju (Irska, Velika Britanija in ZDA so npr. države z dobro prakso in več izkušnjami). V Sloveniji je študentom s posebnimi potrebami sicer omogočen neomejen vpis na študij, manj pa so jim zagotovljene posebne prilagoditve, pomoč in svetovanje, prav tako nimamo ustreznih sistemskih rešitev in svetovalnih služb na fakultetah.

Za vse države pa velja, da se je s povečevanjem števila študentov z različnimi posebnimi potrebami in z negotovostjo, da bodo fakultete izvajale potrebne prilagoditve (razen tam, kjer se po zakonu nezagotavljanje

prilagoditev sankcionira), pojavila potreba po neki sistematični metodi, ki bi zagotavljala pogoje za študij različnim študentom. Ena takih metod je univerzalni model poučevanja, ki naj bi zamenjal model prilagojenega izobraževanja. »Univerzalni dizajn« (njegova načela izvirajo s področja arhitekture) pouka je nova paradigma na področju poučevanja odraslih v visokošolskem poučevanju in se definira kot »dizajn učnih gradiv in dejavnosti, ki učne cilje približajo posameznikom z zelo različnimi sposobnostmi gledanja, poslušanja, premikanja, branja, pisanja, razumevanja jezika, udeleževanja, organiziranja, sodelovanja in pomnjenja« (Burgstahler, 2004; v Campbell, 2004, po Katz, 2006). Model »univerzalnega dizajna« se preusmerja od prilagoditev k proaktivnemu upoštevanju in uporabi inkluzivnih strategij, ki jih določi fakulteta, ki sprejme različnost študentov v predavalnici. Scott, McGuire in Shaw (2003, po Katz, 2006) so opisali devet načel »univerzalnega dizajna« pouka, ki predstavljajo sedem razširjenih načel, ki jih je prvi opisal Mace leta 1997 v North Caroline State University's Center for Universal Design:

- pravična/enakovredna uporabnost (pouk je oblikovan tako, da je dostopen študentom z različnimi sposobnostmi ne glede na fizično oddaljenost ali predznanja),
- fleksibilnost pri uporabi metod (možnost izbire metod poučevanja, ki podpirajo različne načine učenja),
- enostavno in intuitivno poučevanje (poučevanje je usmerjeno, preprosto, predvidljivo, ne glede na raven koncentracije, predznanja in jezikovnih sposobnosti, točkova in ocenjevalni sistem jasno opredeljuje pričakovanja),
- dostopne informacije v primerni zaznavni obliki (učinkovito posredovanje informacij, izbira učbenikov ali besedil v digitalni obliki, primerni za tiskanje in uporabo tehničnih pripomočkov),
- tolerantnost do napak (sprejemanje različnosti v učnem tempu in spretnosti posameznikov – strukturiranje nalog, možnost izvedbe individualnih projektov),
- nizek fizični napor (proces učenja je načrtovan tako, da zahteva čim manj nepotrebne fizične dejavnosti in dopušča uporabo pomagala (npr. računalniki, programi za korekcijo pisanja) – tudi pri preverjanju znanja),

- velikost prostora in prostor, primeren za dostop in uporabo (krožni sedežni red za primerno komunikacijo, predvidevati primerno velik prostor za dostop, manevriranje in uporabo, ne glede na mobilnost študentov),
- učna skupnost (spodbujanje interakcij in komunikacije med študenti in študenti in fakulteto),
- klima pri pouku (inkluziven in sprejemajoč pouk, ki je načrtovan že v učnih načrtih, študente se pozove k strpnosti k različnosti in s spodbudo, da se glede posebnih potreb obrnejo na predavatelje).

Pri odločanju, kaj najbolj odgovarja potrebam posameznega študenta, pa je seveda treba najprej poznati primanjkljaje in kako ti vplivajo na učno uspešnost študenta, zahteve študentovega študijskega programa, študentova močna področja in učne sloge ter pri katerih obveznostih bo študent potreboval podporno tehnologijo.

Literatura

- American Council Education – ACE. (1996). Section 504 – *The Law and its Impact on Postsecondary Education*. <http://www.idonline.org>
- Bera, A. (2006). *Prilagoditve za študente invalide na slovenskih univerzah*. <http://www.dsis-drustvo.si/es/slo/Prilagoditvezastudente.ppt> Pridobljeno: 28.11.2006
- Callaghan, P. (2001). *Accessing third level education in Ireland. A handbook for students with disabilities and learning difficulties*. Dublin: AHEAD. <http://www.ahead.ie/info/guides> Pridobljeno: 29.10.2004
- Callaghan, Patricia, (1999). *Accessing Third Level Education in Ireland – a Handbook for Students with Disabilities and Learning Difficulties*. Dublin: AHEAD Education Press.
- www.aph.gov.au/senate/committee/EET_CTTE/completed_inquiries/1999-02/public_uni/submissions/sub326a.doc Pridobljeno: 29.10.2004
- Disability Act (2005). <http://www.oireachtas.ie/documents/bills28/acts/2005/a1405.pdf> Pridobljeno: 20.04.2007
- Education for Persons with Educational Special Needs Act (2004). <http://www.oireachtas.ie/documents/bills28/acts/2004/A3004.pdf> Pridobljeno: 20.04.2007
- Employment Equality Act (1998). <http://www.gov.ie/bills28/acts/1998/a2198.pdf> Pridobljeno: 20.04.2007
- Equal Status Act (2000, 2004). <http://www.oireachtas.ie/documents/bills28/acts/2000/a800.pdf> Pridobljeno: 20.04.2007
- Equality Act (2004). <http://www.oireachtas.ie/documents/bills28/acts/2004/A2404.pdf> Pridobljeno: 20.04.2007
- Equal Authority (2000). <http://www.equality.ie/> Pridobljeno: 20.04.2007

- Haenecaert, G. (2006). *Disability coordinators: their role, education or training*. <http://www.dsis-drustvo.si/es/eng/Disabilitycoordinators.ppt#256,1>, Education for all Slovenia 16th and 17th October 2006
Pridobljeno: 28.11.2006
- Hurst, A. (2006a). *Developing Inclusive Policies and Provision for Students with Disabilities in Universities*. <http://www.dsis-drustvo.si/es/eng/usivePoliciesandProvisionforStudentswithDisabilitiesinUniversities.ppt>
Pridobljeno: 28.11.2006
- Hurst, A. (2006b). *Disability Co-ordinators and Training*. <http://www.dsis-drustvo.si/es/eng/DisabilityCoordinatorsandTraining.ppt> Pridobljeno: 28.11.2006
- Katz, L. J. (2006). *Uporaba podporne tehnologije pri študentih s specifičnimi učnimi težavami in / ali motnjo pomanjkljive pozornosti s hiperaktivnostjo*. V: Otroci in mladostniki s specifičnimi učnimi težavami – spodbujanje, podpiranje in učinkovita pomoč (zbornik prispevkov). Ljubljana: Društvo Bravo.
- Lock, R.H., Layton, C.A. (2001). *Succeeding in Postsecondary Ed Through Self-Advocacy*. V: *Teaching Exceptional Children*, Vol. 34, št. 2, str. 66-71. Council for Exceptional Children.
- Mace, R. (1997). Center for Universal Design. North Caroline State University. School of Design. <http://www.design.ncsu.edu/cud> Pridobljeno: 15.04.2007
- Mendelova, E. (2006). *Special Educational Provisions and Adaptations at Comenius University in Bratislava*. <http://www.dsis-drustvo.si/es/eng/SpecialEducationalProvisionsanAdaptationsatCUBratislava.doc> Pridobljeno: 28.11.2006
- Nacionalni program visokega šolstva republike Slovenije (U. I. RS, št. 20/02)
National Bureau for Students with Disabilities. <http://www.skill.org.uk/> Pridobljeno: 15.04.2007
- O'Grady M. (2006). *Accommodating Students with Disabilities in Higher Education - The Irish Perspective*. Ljubljana: Equal Study Conference.
<http://www.dsis-drustvo.si/es/eng/AccommodatingStudentswithDisabilitiesinHigheEducation.ppt#256,1>,
Accommodating Students with Disabilities in Higher Education- The Irish Perspective
<http://www.dsis-drustvo.si/es/eng/AccommodatingStudentswithDisabilitiesinHigheEducation.doc> Pridobljeno: 28.11.2006
- Priročnik za študente s posebnimi potrebami* (2006). Ljubljana: Društvo študentov invalidov Slovenije.
- Rojs, K. (2005). *Pravice in oblike pomoči študentom s specifičnimi učnimi težavami*. Diplomsko delo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Seale, J., K. (2006). *E-Learning and Disability in Higher Education. Accessibility research and practice*. London & New York: Routledge.
- Statut Univerze v Ljubljani* (U. I. RS, št. 64/01)
Statut Univerze v Ljubljani (U. I. RS, št. 8/2005)
Statut Univerze V Mariboru (Obvestila XVIII-1/2000, U. I. RS, št. 115/2004)
Statut Univerze na Primorskem (Ur. I. RS, št. 1-1/03, U. I. RS, št. 50/2005)

- Strategija Univerze v Ljubljani* (2006). Ljubljana: PE Tiskarna Univerze.
- Svalfors, M. (2006). *Equal Treatment of Students at Universities Act, Sweden*.
<http://www.dsis-drustvo.si/es/eng/EqualTreatmentofStudentsatUniversities.doc>
<http://www.dsis-drustvo.si/es/eng/EqualTreatmentofStudentsatUniversities.ppt>
Pridobljeno: 28.11.2006
- Universities and Colleges Admissions Service (UCAS)*. <http://www.ucas.ac.uk>
Pridobljeno: 15.04.2007
- Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju* (Ur. l. RS, št. 104/2005)
- Zakon o socialnem varstvu* (Ur. l. RS, št. 36/2004)
- Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih* (Ur. l. RS, št. 97/2001, zadnja spr.; Ur. l. RS št. 142/2004)
- Zakon o subvencioniranju študentske prehrane* (Ur. l. RS, št. 85/2002)
- Zakon o uporabi slovenskega znakovnega jezika (ZUSZj)*, Ur. l. 96/2002)
- Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami* (Ur. l. RS, št. 54/2000)
- Zakon o visokem šolstvu* (Ur. l. RS, št. 100/2004)
- Zakon o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposelnosti* (Uradni list RS št. 5/91, 17/91, 12/92, 71/93, 2/94, 38/94, 69/98, 67/0, 202/04 in 63/04)
- Waters, B. (2006). *Disability discrimination in post 16 education*.
<http://www.dsis-drustvo.si/es/eng/DisabilityDiscriminationinpost16Education.ppt>
Pridobljeno: 28.11.2006